

Ο Καβάφης και οι ρίζες του φιλελληνισμού

Hans Eideneier

Η πιο πρόσφατη μάλλον συμβολή στην ερμηνεία του ποιήματος του Καβάφης «Φιλέλλην» δημοσιεύτηκε στον τόμο: *Εις Μνήμη Παναγιώτη Μουλλά* το 2014.¹ Η ανακοίνωση αυτή της Κατερίνας Κωστίου αναφέρεται διεξοδικά και στα παλαιότερα επιστημονικά άρθρα σχετικά με το ποίημα αυτό.

Με τη σημερινή μου ανακοίνωση δεν θα συνεχίσω την πεπατημένη οδό της ερμηνείας, αλλά θα προσπαθήσω να κινήσω το ενδιαφέρον σας για μια όψη του ποιήματος αυτού, που δείχνει για άλλη μια φορά όχι μόνον τις βαθιές γνώσεις του Καβάφης για τις μακροπερίοδες ιστορικές εξελίξεις, αλλά και τις ικανότητές του να θέτει τέτοιες μακροπερίοδες ιστορικές εποχές ως υπόβαθρο στην υπηρεσία ενός σύγχρονου ποιήματος.

Παρόλο που το ποίημα «Φιλέλλην» το γνωρίζετε ασφαλώς όλοι, είναι απαραίτητο να σας το θυμίσω για άλλη μια φορά.

*Φιλέλλην*²

*Τὴν χάραξι φρόντισε τεχνικὰ νὰ γίνῃι.
Ἐκφρασις σοβαρὴ καὶ μεγαλοπρεπῆς.
Τὸ διάδημα καλλίτερα μᾶλλον στενὸ·
ἐκεῖνα τὰ φαρδιὰ τῶν Πάρθων δὲν μὲ ἀρέσουν.
Ἡ ἐπιγραφή, ὡς σύνθητες, ἑλληνικὰ·
ὄχ' ὑπερβολικὴ, ὄχι πομπώδης –
μὴν τὰ παρεξηγήσει ὁ ἀνθύπατος
ποὺ ὄλο σκαλίζει καὶ μὴνᾶ στὴν Ρώμη –
ἀλλ' ὅμως βέβαια τιμητικὴ.
Κάτι πολὺ ἐκλεκτὸ ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος·
κανένας δισκοβόλος ἔφηβος ὠραῖος.
Πρὸ πάντων σὲ συστήνω νὰ κυττάξεις
(Σιθάσπη, πρὸς θεοῦ, νὰ μὴ λησμονηθεῖ)
μετὰ τὸ Βασιλεὺς καὶ τὸ Σωτήρ,
νὰ χαραχθεῖ μὲ γράμματα κομψά, Φιλέλλην.
Καὶ τώρα μὴ μὲ ἀρχίζεις εὐφρολογίεις,
τὰ «Ποῦ οἱ Ἕλληνες;» καὶ «Ποῦ τὰ Ἑλληνικὰ
πίσω ἀπ' τὸν Ζάγρο ἐδῶ, ἀπὸ τὰ Φράατα πέρα».
Τόσοι καὶ τόσοι βαρβαρότεροί μας ἄλλοι
ἀφοῦ τὸ γράφουν, θὰ τὸ γράψουμε κ' ἑμεῖς.
Καὶ τέλος μὴ ξεχνᾶς ποὺ ἐνίοτε
μᾶς ἔρχοντ' ἀπὸ τὴν Συρία σοφισταί,
καὶ στιχοπλόκοι, κι ἄλλοι ματαιόσπουδοι.
Ὡστε ἀνελλήνιστοι δὲν εἴμεθα, θαρρῶ.*

Όταν ο Καβάφης στο ποίημα αυτό αναφέρεται σε Φιλέλληνα της ελληνιστικής/ρωμαϊκής εποχής, βασίζεται βεβαίως στο χωρίο του Ηροδότου,³ όπου ο τιμητικός αυτός τίτλος απονέμεται σε έναν ξένο βασιλέα, φίλο των – αρχαίων – Ελλήνων. Και ονόματα όπως Σιθάσπη, Ζάγρος και Φράατα μας οδηγούν σε μακρινά τοπία, έξω από τον ελληνόφωνο κόσμο. Ως προς τον στίχο «Ποῦ οἱ Ἕλληνες και πού τα Ἑλληνικά»: με «Ἕλληνες» και «Ἑλληνικά» εννοεῖ φυσικά τους Αρχαίους Ἕλληνες και τα Αρχαία Ἑλληνικά

¹ Αθήνα 2014, 636 – 643.

² έκδ. Γ. Σαββίδη, *Ποιήματα Α'*, Αθήνα 1963, 37.

³ έκδ. C. Hude, *Herodoti Historiæ*, Οξφόρδη 1957, II. 178.

της κλασικής εποχής. Δεν ξεχνάμε βέβαια και την περίφημη ρήση του Καβάφη: «Είμαι και εγώ Ελληνικός. Προσοχή, όχι Έλλην ούτε Ελληνίζων, αλλά Ελληνικός», όπου ο Καβάφης τονίζει ακριβώς αυτό: Δεν είμαι αρχαίος Έλλην ούτε τους αρχαίους Έλληνες μιμούμενος, αλλά απόγονος των αρχαίων Ελλήνων.

Ο τίτλος Φιλέλλην απονέμεται λοιπόν σε ανθρώπους εκτός Ελλάδας, οι οποίοι πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στο θέμα του Ελληνισμού. Αυτό όμως που ο Καβάφης στηλιτεύει ειρωνικά είναι μια πιθανή κατάχρηση και κακομεταχείριση του τιμητικού αυτού τίτλου από πρόσωπα που αυτοαποκαλούνται έτσι, χωρίς να διαφαίνεται αν και κατά πόσο τον έχουν πράγματι κερδίσει. Η αναφορά πάντως του Καβάφη στην κατάχρηση του τίτλου εστιάζεται στην εποχή της ρωμαϊκής κυριαρχίας, ο ανθύπατος – proconsul – είναι πανταχού παρών. Η ερώτηση που θα προέκυπτε από αυτό το γεγονός, είναι ποια εξήγηση μπορεί να δοθεί στο ότι οι Ρωμαίοι της κλασικής εποχής ανήλθαν στους πιο χαρακτηριστικούς Φιλέλληνες της ιστορίας του πολιτισμού; Η ερώτηση αυτή δεν τίθεται στο εν λόγω ποίημα του Καβάφη, πράγμα που ωστόσο δεν μας εμποδίζει να την θέσουμε εμείς, διότι αποτελεί το κλειδί και τον άξονα μιας βαθιάς κατανόησης του Φιλελληνισμού. Στην πραγματικότητα οι Ρωμαίοι είναι αυτοί που περιόρισαν την ονομασία «Έλληνες» στον κλασικό Ελληνισμό και τους διαχώρισαν από τους Έλληνες πολίτες της Ρωμαϊκής κυριαρχίας, που κατοικούσαν στην επικράτεια της κλασικής Ελλάδας.

Μ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε και εξελίχθηκε η ιδεολογία του Φιλελληνισμού χωρίς τη συμμετοχή των απογόνων των Αρχαίων Ελλήνων.

Οι αρχαίοι Ρωμαίοι δηλαδή δεν ξεκίνησαν να μάθουν τα σύγχρονά τους ελληνικά, δηλαδή τη λεγόμενη κοινή διάλεκτο, ούτε ενδιαφέρθηκαν για τα ελληνικά συγγράμματα της σύγχρονης τους εποχής, αλλά έστρεψαν τα ενδιαφέροντά τους αποκλειστικά και μόνον σε αυτούς τους ρήτορες, φιλοσόφους, επικούς και λυρικούς ποιητές, τραγικούς και κωμικούς, εκείνης της εποχής της Ελλάδας, προτού την κατακτήσουν και την εντάξουν στο Imperium Romanum ως Achaea και Macedonia.

Αλλά πώς αντέδρασαν οι Έλληνες της εποχής εκείνης μπροστά σ' αυτήν την πραγματικότητα;

Σας αναφέρω ένα και μοναδικό παράδειγμα: Ο ιστορικός Πολύβιος, ο οποίος έζησε το β' αιώνα π. Χ., γεννημένος στη Μεγαλόπολη της Αρκαδίας, οδηγήθηκε μετά την μάχη της Πύδνας το 168 π. Χ. μαζί με άλλους 1000 επώνυμους Αχαιούς, αιχμαλώτους πολέμου, στη Ρώμη, ως όμηρος θα λέγαμε σήμερα.

Στο περιβάλλον των Ρωμαίων αριστοκρατών που ήταν προσανατολισμένοι στον Φιλελληνισμό, συνάντησε έναν από τους πιο σημαντικούς άνδρες την εποχής, τον Cornelius Scipio Aemilianus, τον διάσημο κατακτητή της Καρχηδόνας (146), με τον οποίο τον συνέδεσε μια στενή φιλία.

Το αναφέρω αυτό, επειδή αυτός ο Πολύβιος συνέγραψε μια μνημειώδη ρωμαϊκή ιστορία σε 40 βιβλία ως στην πτώση της Καρχηδόνας και της Κορίνθου, η οποία έχει ως θέμα την άνοδο της Ρώμης στην παγκόσμια κυριαρχία. Και τη γράφει για τους λόγιους Ρωμαίους στην ελληνική γλώσσα και μάλιστα στην αττική και όχι στην Κοινή Ελληνική.

Από αυτήν την παραδειγματική ενέργεια μπορούμε να διαπιστώσουμε πόσο στενά συνδεδεμένη ήταν η πνευματική ζωή των Ρωμαίων με τον ελληνικό πολιτισμό και την ελληνική γλώσσα: Ένας Έλληνας από τη Βοιωτία, τη Μακεδονία, τη Ρόδο ή και από τη Σικελία και την Κάτω Ιταλία δεν μπορούσε να συνεννοηθεί με έναν Ρωμαίο στο επίπεδο της ελληνικής γλώσσας, αν δεν ανήκε, όπως ο Πολύβιος, στην Ελλάδα σε μια κοινωνική ομάδα, η οποία προσέφερε υψηλή παιδεία.

Εξακολουθούμε λοιπόν να βρισκόμαστε μπροστά στο φαινόμενο, πως ένα κράτος που όχι μόνον προσπαθεί να κυριαρχήσει παγκοσμίως, αλλά έχει ήδη κατακτήσει μεγάλα μέρη του κόσμου, τον τομέα του πολιτισμού τον αποθέτει στην αγκαλιά εκείνων των Ελλήνων, των οποίων η πνευματική και λογοτεχνική δημιουργία αποτελεί για όλους παράδειγμα και πρότυπο και μάλιστα στην πρωτότυπη γλώσσα τους, στα ελληνικά.

Οι Έλληνες ως γνωστόν δεν έγιναν Χριστιανοί ως Έλληνες, αλλά ως Ρωμαίοι πολίτες. Εφόσον όμως τα κείμενα της νέας θρησκείας είχαν γραφτεί και διαδοθεί στα Ελληνικά και ο Ιησούς δεν επικράτησε με το εβραϊκό όνομα Ιησούς, αλλά με την ελληνική προσωνυμία Χριστός, στους ελληνόφωνους Ρωμαίους πολίτες έπρεπε να δημιουργηθεί – και δημιουργήθηκε – η εντύπωση ή η ιδέα ότι η νέα αυτή θρησκεία ήταν προϊόν του ελληνικού πνεύματος και μόνον. Οι οπαδοί της νέας θρησκείας ονομάστηκαν Χριστιανοί, τη στιγμή μάλιστα που οι Εβραίοι τον είχαν σταυρώσει, αυτόν – τον δικό μας πια – Χριστό.

Έλληνες λέγονταν από δω και πέρα – και αυτό ήταν πολύ φυσικό – οι προχριστιανοί πατεράδες και παππούδες μας, δηλαδή οι ειδωλολάτρες. Όχι όμως με τη σημερινή αρνητική χροιά του όρου, αλλά μάλιστα πολύ θετικά, εφόσον την αρχαία αυτή, κλασική πια εποχή την τίμησε και τη σεβόταν ακόμα και η νέα εξουσία, που λεγόταν Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Αλλά και οι πρώτοι μεγάλοι Πατέρες της νέας θρησκείας – αναφέρομαι παραδειγματικά στους Ιωάννη Χρυσόστομο, Μέγα Βασίλειο, Γρηγόριο Νύσσης, και Γρηγόριο Ναζιανζηνό, με την τέλεια παιδεία του κλασικού αρχαίου λόγου, ήταν οι φυσικοί φορείς της ένταξης αυτού του αρχαίου λόγου στη νέα θρησκεία. Σκόπιμα δεν μιλάω για αρχαία γραμματεία, επειδή οι Πατέρες αυτοί δεν εντάξανε μόνον τη γραπτή παράδοση της κλασικής παιδείας, αλλά και τα άλλα μέρη του λόγου, το μέλος και τον ρυθμό.

Οι ομιλίες του Ιωάννη με το χρυσό στόμα βρίθουν από παραθέματα αρχαίων ποιητών και φιλοσόφων, ο Μέγας Βασίλειος μάλιστα άφησε μάλιστα και μια πραγματεία: «Προς τους νέους όπως αν εξ ελληνικών ωφελοίντο λόγων». Τα επιγράμματα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού αποτελούν το όγδοο βιβλίο της περίφημης «Anthologia Palatina».

Και σ' αυτό το σημείο διαχωρίζεται η Λατινική Δύση από την Ελληνική Ανατολή. Η Δύση γνώρισε τη νέα θρησκεία όχι από τα ελληνικά κείμενα, αλλά από τις λατινικές μεταφράσεις τους. Ούτε συντελέστηκε ποτέ η ένταξη του αρχαίου λόγου στη δική τους, επίσης νέα, θρησκεία. Η αρχαία ελληνική κλασική γραμματεία έμεινε και παρέμεινε στην κλασική της μορφή, και... όταν σβήνουν σιγά σιγά αλλά σταθερά οι γνώσεις της αρχαίας ελληνικής στη Δύση, σβήνουν σταδιακά και τα ελληνικά, εν αναμονή της γνωστής πια Αναγέννησής τους, πολλούς αιώνες αργότερα.

Η ιταλική Αναγέννηση έκανε μεν τώρα δυνατό το απευθείας πλησίασμα στα ελληνικά κείμενα της κλασικής Αρχαιότητας, αυτοί ωστόσο που έκαναν χρήση αυτής της δυνατότητας ήσαν όλοι ανεξαρτήτως εκπαιδευμένοι με τη λατινική γραμματική και τη ρωμαϊκή ρητορική τέχνη. Ακόμη κι αν οι ίδιοι είχαν τη βέβαιη γνώμη ότι είχαν βρει την απευθείας οδό, τους έλειπε η γνώση της αρχαιοελληνικής Περφόρμανς, του τρόπου της παράστασης δηλαδή και των συναφών στοιχείων που τη συνόδευαν. Η λειτουργικότητα του αρχαίου εξαμέτρου του Ομήρου και του Βιργιλίου παραδείγματος χάριν μπορεί θεωρητικά να έμοιαζαν μεταξύ τους, αλλά ο ήχος των στίχων των παλαιών ραψωδών δεν είχε μάλλον τίποτε κοινό με τους στίχους του Βιργιλίου.

Παρόλο που η Ιταλική Αναγέννηση ορίζονταν κυρίως από τους Έλληνες φορείς αυτής της κουλτούρας, επειδή αυτοί, οι μοναδικοί ελληνόγλωσσοι, που είχαν τη δυνατότητα να δράσουν σε περίπτωση παρεξηγήσεων ή σοβαρών λανθασμένων ερμηνειών του ελληνισμού, ήσαν φυγάδες λόγω της οθωμανικής κατάκτησης του χώρου τους, αυτοί όμως δεν πέρασαν ποτέ τις Άλπεις. Έτσι παρέμειναν ουσιαστικά και απαραίτητα στοιχεία, που ήταν στενά συνδεδεμένα με τα κείμενα από την αρχαιοελληνική παράδοση, όπως οι τρόποι εκφοράς τους, η πρακτική των παραστάσεων, η μουσική συνόδευση κτλ., παντελώς ανεκμετάλλευτα. Τον δρόμο να ξεπεραστούν οι Άλπεις τον βρήκε μόνον ο απλός λόγος, ο οποίος αναδίπλωσε ένα αυτόνομο πεδίο δράσης, που μόνον με το επίθετο «συναρπαστικό» μπορεί να χαρακτηριστεί. Συναρπαστικό, αλλά ωστόσο με μια γερμανική εμπεριστατωμένη και λεπτομερή βαθιά επεξεργασία, η οποία αναπτρωνόταν και εμπλουτιζόταν και από τον γερμανικό ρομαντισμό.

Οι Έλληνες είναι σήμερα οι καλλίτεροι θεματοφύλακες εκείνων των Ευρωπαϊκών Φιλελλήνων που ήσαν διαποτισμένοι από τον Ουμανισμό. Διαθέτουν ένα καινούργιο μουσείο

της Ακροπόλεως που το θαυμάζει ο κόσμος όλος, και εκεί μέσα άφησαν ελεύθερο χώρο για τα Ελγίνεια Μάρμαρα, την επιστροφή των οποίων ζητούν με επιμονή.

Για τα ανάλογης αξίας μνημεία του ελληνικού Μεσαίωνα, που αρπάχτηκαν στη διάρκεια της τέταρτης σταυροφορίας, όπως τον Σταυρό του Μαρτυρίου ή την Τετράδα των ίππων που στολίζει την πρόσοψη του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, δεν γίνεται λόγος. Η Κωνσταντινούπολη δεν εστιάστηκε ποτέ στον πυρήνα του Ουμανισμού και του Φιλελληνισμού.

Και όταν ήρθε η ώρα της απελευθέρωσης της Ελλάδας από τον λεγόμενο τουρκικό ζυγό, στο προσκήνιο βρισκόταν η απελευθέρωση του κέντρου της κλασικής Ελλάδας. Για την απελευθέρωση και άλλων βασικών χώρων από το κράτος του Μεγάλου Αλεξάνδρου, οι Έλληνες αφέθηκαν να φροντίσουν μόνοι τους. Και όταν κίνησαν να πραγματοποιήσουν τη «Μεγάλη Ιδέα», δηλαδή την επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης του Βυζαντίου από τα δεσμά του Ασθενούς Ανδρός στο Βόσπορο, εγκαταλείφθηκαν συνειδητά. Μόλις στον ορίζοντα διακρινόταν κάτι που αφορούσε με κάποιο τρόπο τον χριστιανικό Μεσαίωνα, εμφανίζονταν οι επιφυλάξεις και ίσχυε η απωθητική στάση απέναντι στα πολιτιστικά μνημεία της μετακλασικής εποχής, η οποία κατευθυνόταν από αιώνες μεταξύ άλλων και από την εκκλησία της Ρώμης στο πλαίσιο των αντιπαλοτήτων με την ελληνική Ορθόδοξη εκκλησία.

Η ανακοίνωσή μου είχε λίγο να κάνει με τον Καβάφη και πολύ με τη στάση των νεότερων Ελλήνων απέναντι στους Φιλέλληνες. Ήταν ο Καβάφης αυτός που κατανόησε ότι από τη στιγμή που οι νεότεροι Έλληνες ονομάζονταν και πάλι Έλληνες και ονόμασαν τους Φιλέλληνες φίλους τους, γλίστρησαν σε μια ιστορική παρεξήγηση που διαρκεί και ισχύει ως και σήμερα. Αν όμως συνειδητοποιήσουμε την παρεξήγηση αυτή, έχουμε τον Καβάφη βοηθό και συμπαραστάτη, που μας παρηγορεί με την πεποίθηση πως ανελλήνιστοι δεν είμαστε ούτε εμείς οι Νεοέλληνες!

Και με τη βοήθεια του Καβάφη μπορέσαμε να ξεσκεπάσουμε τις ρίζες του Φιλελληνισμού, οι οποίες ήσαν θεμελιώδους σημασίας για την παγκόσμια ιστορία και προπαντός για την παγκόσμια πολιτισμική ιστορία.

Και ήταν ο Καβάφης αυτός που με το ποίημα του «Φιλέλλην» μάς εφιστά την προσοχή στο ότι οι φίλοι εκείνοι των Ελλήνων αυτοπροσδιορίζονταν ως Φιλέλληνες ή, το πολύ, και με τη βοήθεια των από τη Συρία σοφιστών και στιχοπλόκων. Ο Καβάφης αυτοπροσδιορίζεται ως «ελληνικός», πράγμα που εμείς ερμηνεύουμε ως «ελληνιστικός» ως απόγονος δηλαδή των Ελλήνων της κλασικής εποχής. Μια έννοια τελικά που διατυπώνεται ευκολότερα από έναν Έλληνα της διασποράς, από ό,τι υπαγορεύει μια επάξια ιδεολογία ενός νεοϊδρυθέντος εθνικού κράτους και των κατοίκων εκείνων των τόπων που βρίσκονταν στο κέντρο της κλασικής Αρχαιότητας.

Πρόκειται για τη σοφία του μεγάλου Αλεξανδρινού, ο οποίος διέβλεπε καθαρά πως θα ήταν πλεονέκτημα αν προσδιορίζομασταν ως απόγονοι των ευγενών αρχαίων Ελλήνων και δεν συμπεριφερόμασταν ως εντελώς ανελλήνιστοι, ακόμη και αν οι φίλοι εκείνοι αποδείχονταν ως «ματαιόσπουδοι». Γιατί δεν πρέπει να ξεχνούμε πως η γλώσσα είναι ο φορέας του πολιτισμού και η γλώσσα μας είναι και παραμένει ελληνική ή και ρωμείκη.